

Експресивно забарвлена лексика в романі І. Багряного «Сад Гетсиманський»

Мова характеризується рухливістю та відкритістю до змін, які в різні періоди її розвитку, залежно від зовнішніх та внутрішніх чинників, проявляються більш чи менш інтенсивно. Однозначно, у періоди соціальних перетворень ступінь інтенсивності значно підвищується і стає найпомітнішим у лексичному складі мови.

Без сумніву, українська мова кінця XIX – початку XX ст., органічно поєднуючи досвід попередніх поколінь, значно розширила ресурси своїх виражально-зображальних засобів на всіх рівнях. Загальновідомо, що лексико-семантична система є найбільш чутливою до суспільно-економічних, політичних, культурних і науково-технічних змін у житті суспільства. Саме тому поряд із помітним розширенням сфери функціонування української мови відбулися зрушення комунікативно-прагматичного характеру, які спричинили активізацію та поповнення запасу різнорівневих експресивних засобів.

Н.І.Бойко зауважує, що останнім часом «простежується чіткий антропоцентричний підхід до вивчення мови, що передбачає орієнтацію на такі проблеми, як «мова в людині» та «людина в мові» [2, с. 6]. Саме тому проблеми вивчення експресивності мовних засобів посідають помітне місце в сучасному мовознавстві. Експресивність проникає в усі сфери діяльності людини. Експресивно марковані одиниці вносять в усталені стандарти та штампи раціонального, логічного елементи новизни, пробуджують певні почуття, викликають ті чи ті емоції.

Експресивний фонд української мови надзвичайно багатий і різноманітний, його елементи функціонують на різних рівнях мовної системи і становлять «сукупність семантико-стилістичних ознак» мовних одиниць, які виступають засобами «суб'єктивного вираження ставлення мовця до змісту або адресата мовлення» [3, с. 59].

Експресивну лексику як особливе і специфічне явище української літературної мови принагідно досліджували з соціолінгвістичного (В.М.Русанівський, В.А.Чабаненко, О.Г.Тодор та ін.), лексикологічного (М.А.Жовтобрюх, Л.П.Жаркова та ін.), стилістичного (В.А.Чабаненко, Л.О.Ставицька та ін.) поглядів.

У науковій літературі експресивність як категорія розглядається в різних аспектах і відповідно кваліфікується то як явище стилістичне, функціональне (мовленнєве), то прагматичне, синтаксичне або семантичне. У зв'язку зі зміною соціального статусу української мови спостерігається поступове розширення сфер її вживання, що передбачає більш чітку функціонально-стильову диференціацію, яка виявляється на всіх структурних рівнях. На рівні мови і мовлення активно функціонує і виокремлюється значний шар лексики, яку називають «стилістично-забарвленою», «стилістично-маркованою», оскільки

слова які входять до нього, обов'язково є носіями «стилістичного значення» [2, с. 38].

Стилістичне забарвлення слова пов'язане з його закріпленістю за певною сферою вживання, належністю до певного функціонального стилю.

У кожному функціональному стилі, крім загальної, міжстильової, є спеціальна лексика, яка й визначає його специфіку. В художньому стилі – це слова-носії експресії живописання. У цій ролі часто виступає лексика, що протиставляється узвичаєному, нормативному в літературному мовленні, що сама є носієм емоцій почуттів.

Явище експресії хоч і розглядають як таке, що потенційно закладене вже в самій системі мови, однак, головним чином, воно виявляється в мовленнєвій сфері.

Об'єктивний зміст слова, перебуваючи за межами мовного знака, має певні властивості, – він може бути нейтральним, позитивним або негативним із погляду суспільної оцінки притаманних їм рис.

Ужита І.Багряним лексика передає дух сталінської епохи, доцільність, влучність його слова викликає якнайбільше емоцій у читача. Мова роману надзвичайно характеристична, кількома штрихами здатна передати сутність мовця, його соціальний стан, рівень освіти, настроїв тощо.

В умовах таборової дійсності письменникові доводилося спостерігати, як наповнюються новим соціальним змістом слова в устах різних людей.

Лексичні штрихи тюремного жаргону, обігрування розмовних висловів, нейтральна літературна характеристика – все це формує ідіостиль І.Багряного.

Досліджуючи явище експресії, що виявляється на лексичному рівні в романі «Сад Гетсиманський», спочатку класифікуємо експресивно забарвлену лексику таким чином:

1) Слова, що містять емоційну оцінку вже в своєму лексичному значенні:

– лексика, що виражає певні почуття: *горе, печаль, журба, мука, зрада, нудьга, бажання, хвилювання, біль, тривога*. Дуже рідко в романі вживаються слова на позначення позитивних емоцій та почуттів: *радість, любов, щастя, надія*. Герої твору вживають цю лексику лише у своїх спогадах про щасливе минуле, про дитинство. Наприклад: «А в них – у мисливців – очі сяють від *щастя й радості*» [1, с.23], «... пробігає багато, багато інших сліпучих картин їхнього прекрасного дитинства, одна другої яскравіша, одна другої ніжніша *ніжністю* неповторного, осяяного сяйвом глибокої дружби й щирої *радісті*» [1, с.24];

Емоційно-оцінна лексика поділяється на таку, що вживається як

а) несхвальні назви осіб (*шмаркач, босяцуро, горлань*);

б) слова зневажливої оцінки (*селюк, покидько* та інші).

Тут слід зауважити, що багато суперечок виникає при розв'язанні питання тотожності експресивного та емоційного. По-різному це питання вирішується в працях провідних лінгвістів. Одні розглядають експресивність і емоційність як тотожні (В. Виноградов), інші вказують на те, що поняття експресивного ширше від поняття емоційного й друге включається в поняття першого

(О.Єфімов), деякі мовознавці (Л. Васильєва) поняття емоційного виключають із поняття експресивного. Ми ж спираємося на теорію Є.М.Галкіної-Федорук, що значною мірою відбиває всі суперечності: «емоційні засоби мови завжди експресивні, але експресивні можуть і не бути емоційними» [цит. за 5, с. 27].

2) Слова, що в своєму первинному лексичному значенні не містять емоційної оцінки:

– лексеми, що набувають емоційного забарвлення, вживаючись у переносному значенні:

а) зі значенням пестливості, лагідності, ніжності, наприклад: *мати-чайка*, *ластівка*; *сини*→*соколи*; *місто*→*старець*; *коні*→*змії*. Такі вихідні, кореневі слова, походження й значення яких не мотивуються в свідомості мовця, можуть сприйматися як носії емоційності тільки завдяки їх метафоризації (*коні* → *змії*, *брати* → *мур*). Таким чином у романі створюються нові образи;

б) зі значенням негативним, наприклад: *собака*, *гадюка*.

І перша, й друга група слів, як правило, виконують характеристичні функції в структурі тексту роману «Сад Гетсиманський», до того ж не тільки даючи характеристику особам, а й оцінку тогочасної дійсності, суспільного устрою;

– слова, емоційне звучання яких досягається засобами словотвору:

а) зменшено-пестливі форми, утворені за допомогою суфіксів **-к-**, **-ок-**, **-ук-**, **-ак-**, **-ик-** та інших.

Суфікси суб'єктивної оцінки є важливим стилістичним засобом. Експресивне вживання їх, однак, важко точно описати, оскільки воно має багато відтінків суб'єктивного характеру, тому залежно від контексту той самий суфікс може мати різні значення, часом полярні.

Найчастіше в романі «Сад Гетсиманський» уживаються зменшено-пестливі форми, утворені за допомогою суфікса **-к-**, що потенційно несе в собі значення інтимності, ласкавості. Але ці суфікси в тексті десемантизуються, передаючи не тільки жаклибий стан людей в умовах табірної дійсності, а й меншовартість, незначимість, жалюгідність людського життя, наприклад: «вони накривають метеликів *картузиками...*» [1, с.23], «вони сидять *рядочком...*[1, с. 25], «... давно знайомі *хатки*» [1, с. 40].

До однієї й тієї самої основи іменника можуть приєднуватися різні суфікси суб'єктивної оцінки, причому в багатьох випадках спостерігаються такі моделі:

1) основа слова + суфікс зменшеності, наприклад: *травка*→*трав+к(а)*. Перший ступінь оцінки;

2) основа зменшеної форми + суфікс, наприклад: *травичка*→*травич+к(а)*. Другий ступінь оцінки [7, с. 165].

Зменшено-пестливі слова належать до лексики з яскраво вираженим позитивним звучанням. Вони, як правило, передають почуття ніжності, симпатії: Наприклад: «... пізнав давно знайомі *хатки* й чинив, як у дитинстві, знайомі *перевалки*» [1, с. 23], «дуже аристократичний з обличчя, *гостроносенький чоловічок*) [1, с. 72].

Уживані І.Багряним такі слова, як *миттячко, хвилинка, оченята*, похідні від нейтральних, є завжди неодмінними носіями експресії, виразниками семантичних відтінків слів;

б) слова зі значенням збільшення, згрубілості. Наприклад: «Обійшов ливарню і вийшов на *пустирище*», «...він в цьому вагоні, в цьому *товпищі* опинився в привілейованому становищі...» [1, с. 43].

Помітне місце посідають емоційно забарвлені антропоніми, що мають узагальнено-абстрактне значення. У творі Івана Багряного з експресивним значенням уживаються антропоніми Голіат та апостол Петро. Наприклад: «Це був завгосподарством ХТЗ – Охріменко, справжній Голіат» [1, с. 69];

Певного експресивного значення в контексті художнього твору набувають і назви кольорів. У романі різко протиставляються два кольори – чорний і білий. Часто в контексті прикметник *чорний* виступає синонімом до понять «тривожний», «незбагнений», «урочистий», «величний», тобто, метафоризуючись, втрачає пряме об'єктивне значення й набуває інших, додаткових, супровідних, а то й зовсім нових значень. Наприклад: «він очима дивиться на силвету собору, що заставив перед ним тьмяне небо, понурий, *чорний*, мертвий, але вже не бачить його; лише на хвилинку той собор ожив був у мареві великодньої ночі та й знову погас і стоїть мертвий, як велетенський *чорний* саркофаг...» [1, с. 23].

Досить часто І. Багряний використовує прикметник *червоний*, який у тексті вживається на позначення «тривожності», «чогось гнітючого», «страшного», що оточує героя з усіх боків, наприклад: «...і влетіли в Харківську вулицю, а *червоний* колір гнав назустріч» [1, с. 39].

3. Слова, що є емоційними синонімами до стилістично нейтральних слів (*баньки*→*очі*, *халупа*→*хата*). Наприклад: «...почалися вбогі обивательські *халупи*...» [1, с. 40], «...викотив ураз ті налиті кров'ю *баньки* несамовито» [1, с.69].

4. Урочисті слова, що передають емоційну оцінку. Це переважно книжна лексика, частина якої походить ще з церковнослов'янської мови. Наприклад: *диктатор, вождь, гегемон, велич, ректи* та інші.

Як відомо, урочиста лексика вживається для передачі пошани. У романі експресія урочистої лексики виявляється в контексті й відзначається іронічною інтонацією або навіть зневагою. Наприклад: «Це цілком в дусі цієї *епохи*, в дусі цієї країни, в дусі філософії, моралі й світогляду її *вождів* та *ідеологів*. В дусі нової, уніфікаційної *ери*» [1, с.45].

5. Крім повнозначних слів, існує категорія лексики, яка безпосередньо, хоч і не через смислові, а через формальні показники, виражає емоції й волю людини. В українській мові найпростішими засобами, за допомогою яких експресивно передається воля людини, є імперативні вигуки *ой, ах, ну* та частки *би* (б), *же* (ж).

Вигуки дуже часто трапляються на сторінках роману «Сад Гетсиманський», бо вони є органічною частиною лексики деспотичних слідчих, наприклад: «– *Ну?* – знову промовив слідчий до Андрія» [1, с. 108].

За допомогою відповідної інтонації формами українського імператива можна експресивно передати наказ, прохання, заборону, заклик. У романі вигуки найчастіше передають наказ або застерогу. Уживаючись поряд із наказовою формою дієслів, надають мовленню емоційної інтенсивності. Можна навіть говорити, що дієслівні форми втратили своє «категоріальне лексичне значення й набули емоційно-виражального» [4, с. 184], тобто десемантизувалися, в результаті чого з'явилися інтер'єктиви. Наприклад: «*Встати!*» [1, с. 93], «*Ну! Говори!*» [1, с. 132] та інші.

Відповідно до того, як людина сприймає навколишню дійсність (раціонально чи емоціонально), лексика поділяється на експресивно-оцінну та експресивно-художню.

Експресивно-художня лексика виконує дві функції – естетичну й емоційну. Естетичними є слова-назви абстрактних понять такі, як *кохання, надія, мрія*; мистецькі терміни: *симфонія, фортеп'яно*. Вже сама наявність таких слів якоюсь мірою естетизує мову роману, але, на жаль, письменник мало вживав таких слів, оскільки словесно-художній лад твору такої тематики, художньо-образна система його не погребує функціонування цієї лексики, що б протирічило цілісності всього тексту. Тому автор уживає естетичні слова тільки в описах для зображення обставин дії, актуалізації окремих деталей, у спогадах героїв.

Розрізняємо експресивність інгерентну та адгерентну. Інгерентна експресивність – «це така виразність слова, яка є його постійною ознакою в будь-яких ситуативно-контекстуальних умовах [6, с.12]. У романі інгерентно експресивними є слова *шарпнутися, чуйний, сердитий, відидмагав* та інші.

Адгерентна експресивність набувається або виявляється лише в певному лінгвістичному контексті [6, с. 12]. У канві роману «Сад Гетсиманський» адгерентно експресується стилістичний синонім *летів* до нейтральної номінації *йшов*, наприклад: «*Він не йшов, а летів*» [1, с. 201].

Із погляду функціонально-діахронного експресивність буває базова (первинна) і похідна (вторинна). Базова експресивність – це традиційно усталена виразність тих загальнонародних та індивідуально-авторських утворень, які входять до основного лінгвостилістичного фонду мови. Наприклад: «*Бытие определяет сознание*» [1, с. 98].

Похідна накладається на базову. Вона виникає в результаті строгої функціональної зумовленості та певного структурно-семантичного оновлення мовного засобу. Наприклад: «*Бытие определяет сознание*» [1, с. 99]. Така верифікація слова допомагає авторові поєднати всі три види інформації – предметно-понятійну, актантну та емоційно-експресивну, виділивши останню.

Збільшення виразової сили мовного елемента може досягатися за допомогою одного засобу, наприклад, суфікса (*хатка*), флексії (*чорнії*), наголосу тощо. В такому разі маємо справу з простою експресивністю. Якщо ж виразова сила мовного елемента збільшується за допомогою кількох різнорівневих засобів одночасно, то виникає комбінована експресивність [6, с.16]. У романі «Сад Гетсиманський» функціонують слова з комбінованою

експресивністю, утворені за моделлю: *городище, товпища, юрбища* → пейоративна конотація + афективний суфікс. Наприклад: «...великі людські *юрбища*» [1, с.57].

Експресивність тісно пов'язана з мовними контрастами. Контрасти в мові – це наслідок її системності, її структурної організації. Мовна система немислима без протиставлення її складових частин. Предмети, явища, ознаки й дії сприймаються краще, чіткіше, якщо вони контрастують з іншими предметами, явищами, ознаками, діями. Чим несподіваніший, незвичайніший актуалізований зв'язок між контрастуючими одиницями, тим вищий ступінь мовленнєвої експресії. Так, наприклад: «Андрій *падав*, а наглядач знову його *ставив*» [1, с. 140].

Отже, експресивно забарвлена лексика дала змогу І.Багрянному розширити рамки використання лексики в художньому творі, створити яскраву мовну палітру й досконало передати життя тогочасного суспільства. За допомогою експресивної лексики автор реалізував приховане, глибинне в слові, збільшив виражальні можливості мови.

Література

1. Багрянний І. Сад Гетсиманський. – К.: Час, 1991. – 512 с.
2. Бойко Н. І. Українська експресивна лексика в словнику, мові та мовленні: Навч. посібник для студ. філолог. спец. / Ніжинський держ. пед. ун-т ім. М.Гоголя. – Ніжин: НДПУ ім. М.Гоголя, 2002. – 217с.
3. Лингвистический энциклопедический словарь / Ин-т языкознания АН СССР; Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
4. Мацько Л.І. та ін. Стилїстика української мови: Підручник / Л.І.Мацько, О.М.Сидоренко, О.М.Мацько; За ред. Л.І.Мацько. – К.: Вища школа, 2003. – 462 с.
5. Мойсієнко А.К. До питання про експресивність // Стилїстика української мови. – К., 1990. – С. 25 – 28.
6. Чабаненко В.А. Теоретичні засади дослідження експресивних засобів української мови // Мовознавство. – 1984. – № 2. – С. 11 – 18.
7. Шульжук К.Ф. Використання суфіксів суб'єктивної оцінки в народнопоетичних творах // Питання словотвору східнослов'янських мов. – К., 1969. – С. 165 – 166.